

КАЗИМЕЖ БРАНДИС

Казімеж Брандис (нар. 1916 р.) — автор романів: «Нескорене місто» (1946), тетралогії «Між війнами» — «Самсон», «Антигона», «Троя—відкрите місто», «Людина не вмирає» (1947—1951), повісті «Громадяни» (1954), збірок оповідань: «Романтичність» (1960), «Оборона Гранади» (1966) та ін.

ДОБРОДІЙ З ЦІПКОМ

Це не був якийсь люкс. Ані блакитна стріла, ані експрес Москва—Шанхай. Це був пасажирський поїзд. Я вертався після виступу в 3. того самого дня. Вагони з окремими дверима в кожне купе, таблички «не плювати», заплъована підлога, багажні сітки з часів битви під Сольферіно. Швидкість двадцять п'ять кілометрів на годину, або трохи швидше від олімпійського чемпіона. Ми ще користуємося засобами сполучення, які не встигають за сучасністю. Я сам не встигаю за сучасністю ось уже близько трьох з половиною років (рецензенти цілком слушно про це писали) і знаю, як це неприємно для оточення. Проте мушу зауважити, що я ніколи не довів когось до того, що вчинив добродій з ціпком.

Був спекотний день, і ми їхали в неймовірній тісноті. Я насилу проліз у купе, і на кожній станції людей прибувало. Пасажири всього світу поділяються на делікатних і рішучих. Делікатний питає, чи не знайшлося б одного вільного місця, а ті, хто має місце, відповідають хором, що все зайняте. Делікатний вибачається і йде далі. Інша справа з рішучим. Той ні про що не запитує. Входить, навіть не дуже цікавлячись, чи є місце, вішає плащ, кладе валізу на чужі речі, й іноді навіть скидає піджак. Усе це він робить швидко і впевнено, при гробовому мовчанні присутніх. А потім сідає. Рішучий завжди сідає, дарма що нема вільного місця, і ніхто чомусь не протестує. Якщо за хвилину делікатний пасажир боязко відчинить двері, рішучий уже в хорі тих, хто сидить, відповідає, що вільних місць немає.

Того дня найкультурніші билися кулаками. Купе брали штурмом. У нашому ніяк було навіть поворухнутися, люди висіли на східцях. І всі мовчали. На станціях нас лаяли ті, хто їхав на східцях. Обличчя в них були чорні від кіптяви. Вони відчиняли двері й кричали, щоб їм дали місце. Тоді вистромляв голову студент, який сидів на підлозі.

Нема місця,— казав він. Чернолиці похмуро вмовкали, уздрівши наше купе. Потім лунав свисток, і ми їхали далі.

Крім студента, що сидів на підлозі, в купе були такі особи: блондинка з пишним волоссям, група підстаркуватих, але жвавих жінок з клучочками, один поручик, ще кілька жінок з невиразними рисами, молодий залізничник, що стояв на одній нозі, літня хриплива жінка, певна кількість ніг — кому вони належали, я не міг розібрати — в тому числі друга нога залізничника; а також добродій з ціпком.

Цей останній виглядав як справжній джентльмен. Припалі сивиною скроні, виголене обличчя, блакитні очі. Манери, як колись казали, сенаторські. Білий комірець і галстук-метелик. Пасажир цей навіть сидів досить зручно,— біля вікна, поклавши руки на ціпок. І при тому — не бачив нас. Це було просто неймовірно, а проте він нас не бачив. Він відмежувався від усіх, так би мовити, не сприймав нас. Я відчував, що своїм ціпком він визначив межу між собою й нами і пильнував її. В його погляді була холодна добродушність людини, яку нічого не дивує. За цілу дорогу він озвався один раз. А саме: повів ціпком у бік чернолицих, які їхали на східцях, а потім — знов-таки ціпком — вказав на табличку, почеплену біля ручки. «Не висовуватись»,— прочитав він іронічно. На устах з'явилося щось подібне до поблажливої посмішки. Я завжди мав почуття гумору і зараз також посміхнувся. Але добродій з ціпком не помітив мене. Він розіклав на колінах чистеньку серветку і вийняв з пергаментного паперу бутерброд. Пожував губами ніби з відразою, не втрачаючи при цьому почуття власної гідності перед виконанням необхідної функції, що в народі називається їдою. Ми шанобливо позирали на нього. Із серветкою на колінах він виглядав досить-таки велично. Жінки з клучочками трохи зсунулися, йому стало вільніше, потім пошепталися між собою, розв'язали клучочки, й одразу запахло крутими яйцями. Поїзд перетинав сосновий бір. Студент з підлоги питає про станції.

Раптом ми зупинились, і сталося щось жахливе. З перону до нас намагалася вдертися юрба. Спітнілі чоловіки з дітьми на руках лізли на східці, голосно лаючись і щось вигукуючи. В той же час чернолиці зробили спробу пробратися через другі двері й щосили шарпали ручку. Нарешті вибили шибку. Всі ми були пасивні учасники цієї події. Страшна сила вдавила нас у вікно. Коли це сталося, поїзд рушив.

— Це не Скаржиско було? — запитав студент з підлоги.

Але йому нічого не відповів, бо зробився страшний протяг. Чернолиці почали гукати у вибите вікно: «Нашого товариша поранено!» — Справді в одного з тих, що висіли, йшла кров: його перев'язали на ходу носовою хусткою.

Увесь цей час добродій з ціпком зберігав благородний спокій і навіть, здавалося мені, милувався краєвидом. Чернолиці, в тому числі перев'язаний, спостерігали налитими кров'ю очима, як він загортав у папір залишки бутерброда. Він склав серветку і витер губи.

Поїзд свистів, минаючи блискучі озерця; селянські діти махали нам руками.

— Цікаво,— озвався студент.— Якимось більше повітря, і взагалі приємніше.

— Бо ми вибили шибку,— пояснив йому хтось з глибини похмурим баритоном.— Ти з підлоги нічого не бачиш.

Студент трохи підвівся.

— Справді,— здивовано крутнув головою,— віє. Справжня підсушка для перманенту,— усміхнувся він до дівчини з білявим волоссям.

Усі розсміялися, окрім добродія з ціпком — той, мабуть, не почув дотепу.

Усі позжавішали, хтось запитував у вікно чорнолицих, як почуває себе поранений товариш. Зав'язалася дружня розмова. Дама з уривчастим диханням розпитувала поручика, чи в нас сильна авіація.

— Товариство,— заявив несподівано залізничник,— треба встановити, хто вибив шибку.

Жінки з клуночками занепокоїлись, усі інші нерішуче мовчали.

— Встановити,— пролунав за хвилину баритон невидимого,— класове походження і чим займався батько в японську війну.

Студент намагався розрядити атмосферу, твердячи, що передусім треба встановити, чи в купе всі живі: найкраще піднесенням рук.

— Вам жарти,— занепокоївся залізничник,— а кондуктор жадає знайти винуватця. За вибиту шибку в вагоні хтось має відповісти.

Невидимий гречно запитав у нього, чи в дитинстві він не випав бува з коліски.

Залізничник почервонів, проте навіть не глянув на дотепника. Він звернувся до решти пасажирів і пояснив, що за вибиту шибку треба заплатити, бо інакше за неї відповідатиме кондуктор.

Після цього пояснення жінки з клуночками запали в дрімоту, а добродій з ціпком дістав з портфеля газету й почав її переглядати, стримуючи позіхи.

У купе відчувалась тепер якась ніяковість. Поїзд змінив напрям, чорнолиці почали кашляти й кричати, що їх душить дим.

— Нема нічого простішого,— знизала плечима блондинка.— Треба скинутися на шибку. Кожний заплатить свою частку.

На ній була кретонова сукня в квітах, шию прикрашало зелене намисто. Всі з цікавістю поглянули на неї.

— Це ідея,— підтакнув невидимий.

Залізничник назвав приблизно ціну шибки, всі загомоніли, хтось намагався полічити людей, що їхали в купе.

— З кожного по три злотих,— оголосила коротко дівчина в намисті.

Студент захоплено глянув на неї і сказав, що без жінок ми загинули б. Після цього розбудили заснулих селянок, які намагалися чинити пасивний опір.

Інші заходилися длубатися по кишенях і портмоне, залізничника обрали скарбником.

Виникло питання, чи до складчини залучати й чорнолицих, але це одразу було визнано за нереальне. Розбуджені жінки з клунками під натиском поручика і студента з глухими зітханнями потяглися до інтимних місць свого вбрання.

— Прошу,— сухо промовила блондинка,— з мене три злотих.

Я випадково кинув оком на добродія з ціпком. Він спокійно читав газету. Іноді його погляд блукав по пасовиськах за вікном. Читуючи, він час від часу підводив голову, прикрашену срібним ореолом сивини. Я б дав йому, проте, не більше п'ятдесяти, і не виключено, що стільки мав і його ціпок. Я роздивився його уважно. Це був гарний ціпок з роговим набалдашником і золотим окуттям. Не знаю, чи нині ми випускаємо ціпки, але таких, певно, ні. Мені здається, тепер

ми випускаємо в основному закопанські ціпки. До ціпків я ставлюся з повагою, бо вони — ознака часу.

Раніше багато чоловіків носили ціпки. Я з тих, хто це пам'ятає. А ось уже скількись там років, як вони вийшли з ужитку. Якщо ти здивований, що якийсь дріб'язок, до якого ти звик, вийшов з ужитку, значайть ти постарів. Це ознака твого часу.

— Скидаємось на шибку,— звернувся весело студент до добродія з ціпком.— По три злотих. Прошу.

Поїзд кілька хвилин стояв у полі, чути було стомлене чихкання паровоза, якийсь пасажир встиг зійти перед станцією і тепер з валізкою простував межею до села.

Добродій з ціпком глянув поверх газети на студента.

— Трапилась, мабуть, помилка,— сказав він.— Наскільки я пригадую, я не вибивав цієї шибки.

Студент показав зуби в щирій посмішці і пояснив, що, власне, ніхто її не вибивав, просто вона сама розбилась. У кількох словах він нагадав про рішення, ухвалене в купе.

— Інакше довелось б платити кондукторові. Випадає не так уже й багато, по три злотих.

Під поглядом добродія з ціпком посмішка на його устах поступово згасала.

У купе стало тихо. Чути було, як у полі сюрчали коники. Всі здивовано дивились на добродія з ціпком.

— Прошу мені пробачити,— відказав він доброзичливо,— але я не маю звички платити за шибки, яких не вибивав.

Він повернувся до свого читання і знову ніби не бачив нас. Купе оніміло. Поручик, залізничник і студент витріщили очі, блондинка зблідла. У жінок з клуночками, мабуть, з'явилася ефемерна надія на повернення стягнених грошей — вони збуджено заворушилися.

— Кожен віддав свою троячку,— озвався невидимий, коли поїзд рушив.— А ви на бідняка не схожі.

Добродій з ціпком не визнав за потрібне продовжувати розмову. Він знову відгородився від нас холодним, спокійним колом своєї гідності.

Я зрозумів, що річ не в грошах. Його б стало на це. Однак так само його б стало й на те, щоб виявити вірність своєму ціпкові. Золоте окуття нижче набалдашника виблискувало на сонці. Він не хотів мати з нами жодних стосунків. Ми були по той бік його ціпка, поза тим світом, який його створив і передав йому свої закони. Йшлося не про три злотих.

— Мені важко це зрозуміти,— сказала обурено дама з уривчастим диханням. — Я вчителька-пенсіонерка. Всі знають, яку я маю пенсію. Кожний злотий у мене на обліку. Але в такому випадку я не змогла б відмовити, це було б не по-громадянськи.

— Мета тут благородна,— заявив студент,— щодо цього всі згодні.

Залізничник буркнув, що нема про що говорити.

— Усі стиснуті, адже ви самі бачите. Шибка розбилась через тисняву. У вас місце краще, ніж у нас, це факт. То хто ж має платити? Залізничний працівник? Але завдяки йому ви їдете.

— А хто побудував цей вагон? — утрутився поручик.— Ви? Хто веде паровоз? Хто обслуговує вагон? Людина праці! І ви ще хочете звалити на неї вартість розбитої шибки?

— Ну, будьте людиною! — озвався невидимий.

Жінки з клучками прошепотіли щось на тему про християнські і нехристиянські вчинки, тільки блондинка мовчала, гнівно стуливши уста. Чорнолиці, мабуть, чули уривки з нашої розмови, бо почали радити через розбиту шибку:

— Товариство! По шиї його!

Добродій з ціпком читав чергову подачу фантастичного роману в ілюстрованому тижневику.

— То ви платите чи ні? — запитав залізничник.

— Я вже викладав свої погляди на такі речі,— відмовив байдуже добродій з ціпком, не уриваючи читання,— і не маю підстав їх міняти.

Запала тяжка мовчанка, поїзд гуркотів по мосту. Студент потупився в підлогу, куйовдячи пальцями чуприну.

— Шкода стількох слів,— промурмотіла презирливо блондинка в намисті.— Зрештою, ми можемо назбирати ще три злотих для цього добродія. Прошу, від мене злотий.

У купе стався розкол на статі. Жінки сягали вже по дрібні, тоді як чоловіки заявили, що «цього не можна так залишити». Навіть студент, який знову поринув у ліричний захват, прошепотів сумно, дивлячись на дівчину, що почував би себе незручно, оскільки це суперечило б його принципам, на що блондинка відповіла гримасою. Тільки добродій з ціпком не взяв участі в суперечці.

Мовчання, що панувало тепер у купе, було промовисте й суворе. Наш поїзд наближався до Варшави. Я дивився на добродія з ціпком і чекав, що він почервоніє з сорому, а він тим часом сидів елегантний, незворушний, мов виріб із слонової кістки. «Чи він справді такий вольовий?» — роздумував я. Я не раз мав нагоду переконатися, що під час якоїсь боротьби у людей з'являються якості, їм доти не притаманні: наприклад, баягузи робляться відважними, а добряги — лютими, чи навпаки.

На Західному вокзалі трохи народу вийшло. В нашому ж купе ніхто й не поворушився. Блондинка в намисті, літня жінка з уривчастим диханням, нав'ючені жінки, поручик, залізничник і студент, а також певна частина пасажирів, з якими не довелося ближче познайомитися (в тому числі я), всі ми чекали здійснення справедливого вироку.

В тому, що такий вирок буде здійснено, ніхто з нас не мав сумніву. Ми вірили, що зло повинно бути покаране, воно проявило себе тут надто безсоромно, люди завжди були б добрі, якби тільки знали напевне, що зло є злом. Ми ж знали напевне. Нас міцно зв'язало одне з одним це святе переконання, це прекрасне відчуття справедливого гніву, це чудесне видовище добра і зла, відокремлених, відділених одне від одного, як овоч від лушпиння.

У Варшаві на Центральному ніхто не вийшов з нашого купе. Коли добродій з ціпком підвівся зі свого місця, ніхто не ворухнувся, щоб дати йому дорогу.

— Прошу пробачити, — сказав він, намагаючись розвести нас рукою.

Ми чекали, щоб восторжествувала справедливість.

— Хто з вас вибив шибку? — донісся голос кондуктора з перону.

Ми мовчали. Кондуктор повторив запитання. Перед нашим купе зібралася юрба роззяв, серед них чорніли обличчя закіптюжених. То

вони привели кондуктора. Показували скаліченого товариша, хтось домагався виклику «швидкої допомоги». З'явився міліціонер.

Ми з'юрмилися в купе, з перону на нас дивилася юрба, багато хто не розумів, про що йдеться, і я чув, як хтось питає, чи то буває не іноземна делегація.

Міліціонер у кашкеті набакир окинув нас батьківським поглядом.

— Привіт! Хто з громадян розбив шибку?

Ніхто не озвався, і далі панувала тиша. Міліціонер, неприємно вражений, покрутив головою. Дістав з кишені великий блокнот і почав у ньому щось писати.

— То як? — буркнув він за хвилину.— Сама себе вибила?

— Пане начальнику! — крикнув хтось із чорнолицих.— Де там сама! Це он той тип ціпком бахнув! Адже одразу видно!

Ми здрейфили. Коло справедливості замикалося на наших очах. Це було прекрасно й страшно.

— Не турбуйтеся,— звернувся міліціонер до чорнолицих. Потім повернувся в бік купе.

— Це ви вибили шибку, громадянине?

— Нонсенс,— відповів хрипко добродій з ціпком.

— Прошу чемно відповідати представникові влади,— застеріг суворо міліціонер.

— Він сидів біля вікна! — закричали чорнолиці.— Ми чули, як він брехав у вічі пасажирам, пане начальнику. Товариша ось поранив!

Вони випхнули наперед перев'язаного, який усім своїм виглядом показував, що не зовсім ще опам'ятався після травми.

— Ви можете показати винуватця, громадянине? — спитав міліціонер.

Добродій з ціпком пояснив, що, очевидно, шибку вибили всі разом, коли вагон різко сіпнуло.

— Прошу вибачити,— озвалася раптом блондинка,— цей добродій сам собі суперечить.

Усі з цікавістю поглянули на неї, в тому числі й міліціонер.

— Прошу вас, сміливіше,— захопив той, поправляючи кашкет.— Представника влади нема чого боятися.

Блондинка холодно звела брови.

— Хвилинку тому цей добродій думав інакше,— сказала вона спокійно.— Він твердив, що шибки не вибивали всі разом, зовсім навпаки. Є свідки.

— Авжеж,— кинув з глибини купе невидимий.

Сталося замішання, студент кричав, що може підтвердити письмово свідчення блондинки.

— Спокійно,— перервав міліціонер.— Ви можете показати винуватця, громадяню?

Знову запала тиша, натовп збільшився й погустішав, всі вступили погляди в дівчину в намисті.

— Винуватця? — вона на мить завагалася, відкинула волосся з чола й коротко відповіла: — Звичайно.

— Прошу,— сказав міліціонер, підносячи до блокнота олівець.

— Ось винуватець,— показала вона на добродія з ціпком.

Я глянув на нього. Він сидів з витріщеними очима. Він ще нічого не розумів. Тільки переводив погляд з вибитої шибки на ціпок, який стискав у руці.

Міліціонер писав протокол, а ми здивовано дивилися на дівчину.

— Ваші документи?

— Я протестую,— забубонів добродій з ціпком.— Вам дали фальшиве свідчення. Я...

— Це з'ясується,— спокійно урвав міліціонер.— Є ще свідки?

Він звернувся до решти пасажирів. Студент, залізничник, поручик по черзі вказували на добродія з ціпком. В тиші чути було лише куд-кудакання в мішку однієї з селянок. Коли настала моя черга, я, мов загіпнотизований, махнув рукою у бік добродія з ціпком.

Міліціонер закінчив писати й окинув злочинця несхвальним поглядом:

— Прошу пройти зі мною!

Ми по черзі залишали купе. Студент вийшов перший і подав руку дівчині в намисті. Тільки добродій з ціпком сидів, наче прив'язаний, на своєму місці біля вікна.

— До побачення на Лешні,— гукнув йому студент, беручи під руку блондинку.

Тоді сталося щось несподіване.

— Аа-а! — заверещав добродій з ціпком. Замахнувся на студента і вибив другу шибку.

Переклала Оксана СКЛЯРЕНКО